

Przeracki, Jerzy

Parafia dobromiejska i jej ludność w świetle spisu z 1695 roku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 241-257

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Przeracki

PARAFIA DOBROMIEJSKA I JEJ LUDNOŚĆ
W ŚWIETLE SPISU Z 1695 ROKU

I

W Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie znajduje się wiele cennych materiałów źródłowych do historii Warmii. Jednym z nich jest spis ludności parafii dobromiejskiej pochodzący z 1695 roku, a sporządzony przez ówczesnego proboszcza parafii, ks. Jerzego Ignacego Teschnera. Ta cenna księga *status animarum* została wydana przez Bolesława Kumora¹. Kilka miesięcy później Stanisław Borowski zrealizował prawie wszystkie postulaty badawcze Kumora, poddając wspomniane źródło gruntownej analizie². Te dwie publikacje są przedmiotem niniejszego omówienia. Ich autorom należą się słowa uznania za podjęcie trudu wydania i szczegółowego opracowania statystycznego niezwykle interesującego spisu, dzięki któremu poznajemy ludność Dobrego Miasta i okolic u schyłku XVII stulecia. Genezy tego źródła należy szukać w postanowieniach soboru trydenckiego, który między innymi zreformował duszpasterstwo parafialne i wiele uwagi poświęcił duszpasterstwu rodzin w ich aspekcie społecznym. Wykonując zalecenia soboru zaczęto prowadzić tzw. *libri status animarum*, pozwalające zorientować się w sprawach demograficzno-społecznych poszczególnych parafii. W 1610 roku synod warmiński biskupa Szymona Rudnickiego polecił (nawiązując do postanowień synodu prymacjalnego piotrkowskiego z 1607 roku), aby duszpasterze parafii w diecezji warmińskiej posiadali spisy parafian. Najstarszą zachowaną, nie tylko na Warmii, ale i w całej Polsce, księgą *status animarum*, jest właśnie „Spis ludności parafii Dobre Miasto z 1695 roku”. Podaje on imiona i nazwiska członków rodzin zamieszkujących Dobre Miasto i pobliskie wsie, wiek tych osób, stopień pokrewieństwa, personalia ludzi mieszkających razem z poszczególnymi rodzinami, ich pochodzenie społeczne i geograficzne, zawód oraz informacje o dopuszczeniu zapisanych w księdze do sakramentów. Rzeczowość i dokładność tego źródła oraz fakt, że wyprzedzało ono analogiczne dokumenty co najmniej o 150 lat, spowodowały w pełni uzasadnione zainteresowanie nim ze strony Kumora i Borowskiego.

1 B. Kumor, *Spis ludności Dobrego Miasta z 1695 r., Przeszość Demograficzna Polski*, t. 7, 1975, ss. 3—73.

2 S. Borowski, *Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy, Przeszość Demograficzna Polski*, t. 8, 1975, ss. 125—198.

We wstępie do publikacji Kumor słusznie wskazał na niemożliwość identyfikacji około 3 tysięcy osób wymienionych w księdze. Wydaje się jednak, że zastrzeżenie to nie odnosi się do zagadnienia identyfikacji miejscowości. Należało oczekiwać od Wydawcy, że trud ten podejmie, aby źródło mogło dobrze służyć badaczom dziejów miast warmińskich. Najstosowniejszym rozwiązaniem byłoby z pewnością sporządzenie, jako dodatku do wydawnictwa, dwujęzycznej konkordancji nazw miejscowych. Wydawca wybrał inną drogę, a mianowicie podał dzisiejsze nazwy miejscowości w przypisach. Brak jednak konsekwencji w realizacji tego zamierzenia:

a. Ponieważ księga została wydana przed wprowadzeniem w życie z dniem 1 czerwca 1975 roku nowego podziału administracyjnego kraju, przy objaśnieniach nazw miejscowych Wydawca podawał powiat i województwo (o ile było inne, aniżeli olsztyńskie, z terenu którego pochodzi gros miejscowości). Ale przy kilku miastach z terenu województwa olsztyńskiego ich przynależność administracyjna została niepotrzebnie zaznaczona³.

b. Wydawca objaśniał nazwy miejscowości w dowolnym miejscu; czynił to albo przy pierwszym ich wystąpieniu, albo przy którymś z kolei, albo też niektóre wyjaśniał kilkakrotnie. Niepokoi fakt, że wielu nie objaśnił wcale, na przykład: — s. 16, 37, 48, 68 Stolzenhagen — Kochanówka, pow. Lidzbark Warmiński; — s. 23 i 33 Langwiese — Długoleka, pow. Lidzbark Warmiński; — s. 25, 36, 51, 52, 62, 64 Beneren — Bieniewo, pow. Lidzbark Warmiński; — s. 27 Kulm Heilsbergensis districtus — Chełm, pow. Lidzbark Warmiński; — s. 30 Sahlfelt — Zalewo, pow. Morağ; — s. 32 i 45 Neydenburg — Nidzica, miasto powiatowe; — s. 36, 43, 51, 53, 55, 56, 71 Arensdorf — Lubomino, pow. Lidzbark Warmiński; — s. 44 Joannisburg — Pisz, miasto powiatowe; — s. 45 Landsberg — Górowo Iławeckie, pow. Bartoszyce; — s. 45 i 64 Alt Wartenbergk — Barczewko, pow. Olsztyn; — s. 53 Blanckenbergk — Gogółóra, pow. Lidzbark Warmiński; — s. 55—56 Bogen — Bugi, pow. Lidzbark Warmiński; — s. 66 Lauterhagen — Samolubie, pow. Lidzbark Warmiński; — s. 72 Reissen — Rejsy, pow. Lidzbark Warmiński;

Na s. 24 Wydawca nie wyjaśnił też, że Samogitia to Żmudź. W pełni rozumiejąc trudności Wydawcy w zidentyfikowaniu tych nazw miejscowych, co do których można mieć wątpliwości, należy żałować, że nie pokusił się o to w podanych wyżej przypadkach.

c. Miejscowość Prasłity występuje aż w trzech wersjach: s. 4 i 8 — jako Prazlity, s. 14, przyp. 21 — jako Proslity, a jedynie na mapce na s. 5 podane jest prawidłowe brzmienie tej nazwy⁴.

d. Niektóre przypisy zawierają błędne informacje: — s. 26, przyp. 66 Bartenstein to Bartoszyce, miasto powiatowe, a nie Barczewo; — s. 11, przyp. 7 Lindenau to Łęgno, pow. Lidzbark Warmiński, a nie Lipowina, pow. Braniewo (por. ss. 61—62); — przyp. 78 na s. 32 i przyp. 109 na s. 51 mają brzmieć:

3 Wszystkie objaśnienia dotyczące przynależności administracyjnej poszczególnych miejscowości podano według stanu sprzed 1 VI 1975, aby być w zgodzie z określeniami Wydawcy.

4 Zob. S. Rospond, *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej*, cz. I, Wrocław—Warszawa 1951, s. 254; Z. Grabowski, A. Jarmoc, *Skorowidz nazw miejscowości województwa olsztyńskiego*, Warszawa 1951, s. 46. Nazwę „Prasłity” podaje także W. Thimm, *Die Ermlandkarte von Endersch (1755)*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (dalej: ZGAE), Bd. 35, 1971, s. 188.

Worławki, pow. Lidzbarski Warmiński (a nie pow. Bartoszyce); — przyp. 114 na s. 63 ma brzmieć: Wągsty pow. Biskupiec, a nie pow. Kostrzyń (są jeszcze Wągsty, pow. Kętrzyn, ale nie o nie tu chyba chodzi).

e. W przypisach znalazło się też kilka mylących odnośników: — przyp. 101 na s. 44 ma brzmieć: Komalwy⁵, zob. przyp. nr 99 (a jest: Komaluzy, zob. przyp. nr 98); — przyp. 110 na s. 52 ma wyglądać następująco: Wolnica, zob. przyp. nr 106 (a nie nr 104).

Omawiana tu księga charakteryzuje się czytelnym pismem, a mimo tego w publikacji znalazło się wiele błędów, wynikłych najprawdopodobniej z niezbyt dokładnej korekty, których już tutaj szczegółowo nie wyliczam.

a. Wiersz 8 od góry na s. 19 powinien brzmieć „Filia p.d. Joannae Wihn civis Gutst.”, albowiem napisane obok niego słowo „Privignae” odnosi się do trzech w/w kobiet.

b. Wiersze 4 i 3 od dołu na s. 46 mają wyglądać następująco: „Dorothea Anna foemina 14 Puella Catharina illegitima 6”. (Wydawca pominął słowo „foemina” przy imionach pierwszej dziewczyny, a także wiek drugiej).

c. Wiersz 6 od góry na s. 53 ma brzmieć: „Gregorius Joannes Berensdorf fil. Ertmani sculteti Warrlackensis 20 c c c”, gdy tymczasem wygląda on następująco: „Gregorius Joannes Berensdorf fil. Ertmani sculteti Gregorii”.

d. Wiersz 13 od dołu na s. 10: Joannes Casimirus Auschilt, a nie Ruschilt (podobnie wiersz 20 od dołu na s. 67: Joannes Auschilt, a nie Anschilt).

e. W wierszu 8 od góry na s. 11 występuje Laurentius Elert, a nie Efert (autor księgi pisze to nazwisko podobnie na s. 18, a tam Wydawca odczytał Elert).

f. W wierszu 7 od dołu s. 11 powinno być: Joseph Hoyer⁶, a nie Hoger (podobnie w wierszu 6 od dołu na s. 20 ma być: Michael Andreas Hoyer, a nie Hoger).

g. Wiersz 4 od dołu na s. 11 ma brzmieć: Simon Berent fil. Zepherini civis (a nie Zephirini; por. s. 21, wiersz 10 od dołu, gdzie występuje ojciec tego chłopca — Severinus Bartholomaeus Berent).

h. Wiersz 16 od dołu na s. 12 ma wyglądać następująco: Catharina fil. Andreae Haasslau, a nie Hachlau (por. wiersz 4 od dołu na s. 10, gdzie występuje brat tej dziewczynki Andreas Hasslau). Ojciec ich, wbrew adnotacji p.d. przy jego imieniu na s. 10, w 1695 roku żył jeszcze. Wydawca jednak nie odnotował, że autor źródła omyłkowo zapisał ten skrót, który też zaraz skreślił.

i. Trafiają się i inne drobne usterki. Na przykład ma być: — s. 12, wiersz 24 od góry: Franciscus Adalbertus Lamshöfft fil. Sp. D. Matthaei, a nie fil. p.d. Matthaei (tym bardziej że na s. 14 w wierszu 15 od góry zapisany jest właśnie ten Matthaues Franciscus Lamshöfft, a nie Lanshöfft, jak podaje Wydawca); — s. 19, wiersz 19—20 od góry: Heiligental (Świątki, pow. Lidzbarski Warmiński), a nie Heiligenball (Święta Siekierka — dziś w ZSRR); — s. 21, wiersz 8 od góry: ehippiarii, a nie exippiarii (podobnie s. 37, wiersz 9 od

⁵ Z. Grabowski, A. Jarmoc, op. cit., s. 45.

⁶ O złotniku dobromiejskim Józefie Hoyerze i jego rodzinie pisze J. Kolberg, *Ermüdende Goldschmiede*, ZGAE, Bd. 16, 1910, s. 492.

góry: ephipiarii, a nie exnipiarii); — s. 35, wiersz 16 od dołu: verpillo, a nie vesxillo; — s. 48, wiersz 1 od góry: Althow, a nie Althof; — s. 49, wiersz 4 od dołu: Altkirch, a nie Althirch.

Są to oczywiście drobne uchybienia, jednak — jak na jedną publikację źródłową — jest ich chyba nieco za wiele.

Teraz o kilku liczbach, które znalazły się na ostatnich kartach źródła. Autor spisu w podsumowaniu stwierdził, że w jego parafii jest 2911 wiernych. Po dokładnym przeliczeniu okazuje się jednak, że jest ich 2906. Tej nieściśłości Wydawca nie zasygnalizował. Wobec powyższego tym dziwniejszy wydaje się fakt, że Stanisław Borowski naliczył w spisie 2933 osoby (1741 w mieście i 1192 we wsiach), spośród których — według niego — przy 7 nie podano ich wieku. Nie jest to ściste, gdyż jedynie przy 4 osobach (3 kobiety i 1 mężczyzna) źródło rzeczywiście nie wymienia, ile miały one lat (s. 19, 30, 33, 53).

Kumor nie zasygnalizował także, że podana przez autora księgi liczba 1466 bierzmowanych nie jest zgodna z liczbą otrzymaną po zsumowaniu osób bierzmowanych. Jest ich faktycznie 1627 (1082 w mieście i 545 w okolicznych wsiach).

Na s. 9 Kumor pisze, że przy końcu spisu wymieniona jest liczba 68 zmarłych dorosłych i 31 dzieci. Skorygował to Borowski pisząc na s. 129, że zmarłych było 102, w tym 71 dorosłych i 31 dzieci (w opublikowanym tekście na s. 73 pisze przecież wyraźnie, że w parafii zmarło 68 dorosłych opatrzonych sakramentami, a także jedna kobieta otrzymawszy tylko ostatnie namaszczenie; dwie osoby zmarły nagle). Ponadto Wydawca nie odnotował, iż w początkowo napisanej liczbie „68”, ósemka została przez autora przeprawiona na siódmkę lub jedynekę.

Na s. 8 Kumor pisze, że w księdze występuje 107 scholarów i 18 szpitalników, podczas gdy rzeczywiście scholarów jest 106, a szpitalników 17. Na tej samej stronie Wydawca pisze o cechach dobromiejskich, jakie wymienia autor spisu. Niektórych cechów Kumor nie podaje (bednarzy, krawców, garncarzy i sukienników), ale wymienia cechy dachówkarzy i piwowarów, gdy tymczasem źródło nic o takich cechach w Dobrym Mieście nie wspomina. Wydaje się także, iż lepiej mówić o bractwie ubogich, czyli potrzebujących, aniżeli o cechu.

Na s. 9 Wydawca pisze, że w 1772 roku w Dobrym Mieście było 1831 mieszkańców i wyszczególnia ich grupy wiekowe oraz zawodowe. Zsumowanie podanych przez niego wielkości daje jednak 1842 osoby. Rozbieżność ta wynika z faktu, że Kumor wymienia liczbę 40 młodzieży szkolnej, podczas gdy w rzeczywistości musiało być 29 chłopców i dziewcząt stanowiących dobromiejską młodzież szkolną, jeśli chcemy otrzymać podaną za Gustavem Beckmannem liczbę 1831 mieszkańców miasta (zresztą Beckmann przytoczył dane z dwóch spisów ludności miasta i właśnie ten fakt jest przyczyną wspomnianej niezgodności) ⁷.

Problem liczebności młodzieży szkolnej uwidacznia się także w księdze z 1695 roku, gdyż na pierwszych kartach źródła autor wymienia 106 scholarów, a dopiero po nich członków rodzin mieszkańców Dobrego Miasta i oko-

⁷ G. Beckmann, *Geschichte der Stadt Guttstadt, Guttstadt 1929*, s. 19.

licznych wsi. Powstaje pytanie, czy dzieci parafian zapisane w gronie uczniów występują tylko raz, czy też pewna ich liczba została powtórzona w składzie rodzin? Wydawca nie zabrał głosu w tej sprawie, a Borowski na s. 131 stwierdził, że „chodzi tu o przypadki sporadyczne i niepewne”, wobec czego nie dokonał on żadnych korekt źródeł. Ponadto Borowski rozpatruje w swoich obliczeniach 2933 osoby, gdy tymczasem autor spisu podaje ich 2911.

Wśród 106 scholarów było 84 takich, których rodzice mieszkali w Dobrym Mieście, a 6 pochodziło ze wsi należących do parafii dobromiejskiej. Co do pozostałych uczniów, to wywodzili się oni spoza parafii lub też księga nie zawiera informacji pozwalających określić miejscowości, z których pochodzili.

Spośród 84 scholarów wywodzących się z Dobrego Miasta, 65 nie występuje w ramach rodzin (z tym że rodziny tylko 40 z nich znajdują się w spisie), zaś 19 zapisano powtórnie w ich rodzinach. Przy podwójnych adnotacjach o uczniach pojawiają się różnice wieku, jak to słusznie zauważył Borowski. Spośród 6 scholarów, pochodzących z parafii dobromiejskiej, 5 występuje tylko w grupie uczniów, a 1 został zapisany dwukrotnie (Jan Merten, syn ś.p. Jeżego, sołtysa ze Starego Dworu — s. 12 i 48).

Tak więc na ogólną liczbę 106 scholarów 20 zapisano dwukrotnie. Po odjęciu tej liczby od 2926 osób uwzględnionych w księdze (2820 + 106 scholarów) można ostatecznie powiedzieć, że realnie wymieniono w źródle 2906 osób (1711 w Dobrym Mieście i 1195 we wsiach) i tyle tylko należało uwzględnić w badaniach statystycznych (a nie 2933 osoby — w tym odpowiednio: 1741 i 1192 — jak to zrobił Borowski).

Na s. 5 Kumor zamieścił mapkę parafii dobromiejskiej z końca XVII stulecia. Według niego do parafii tej należały wtedy: Dobre Miasto, filia w Głotowie oraz 9 wsi (Barcikowo, Knopin, Kosyn, Łęgno, Międzyziesie, Nowa Wieś Mała, Prasłity, Stary Dwór i Smolażny), a także — jak wynika z tekstu na s. 4 — filia w Szalmii (nie zaś w Szalmiach, jak podaje Kumor). Wydawca pisze, że Głotowo zostało inkorporowane do parafii dobromiejskiej w 1347 roku, a Szalmia w 1427 roku.

Stwierdzenia te powinny wzbudzić zastrzeżenia nawet u nieorientowanych w omawianej problematyce. Od razu nasuwają się bowiem dwa pytania: 1. Jakim sposobem do parafii dobromiejskiej mogła należeć odległa, bo leżąca w archidiecezji braniewskiej, Szalmia? 2. Czym wytłumaczyć fakt, iż autor księgi — proboszcz parafii dobromiejskiej, ks. Teschner, tak świetnie zorientowany w sprawach swojej parafii — nie uwzględnił w spisie ani Szalmii, ani tym bardziej pobliskiego Głotowa (jeżeli te miejscowości rzeczywiście należały do jego parafii)? Czyżby proboszcz nie wiedział, jakie wsie poddane są jego opiece duszpasterskiej? W niespełna półtora wieku po soborze trydenckim, który uporządkował wiele spraw wewnętrzkościelnych, należy w to mocno wątpić. Omawiany spis zachował się w całości, nie może więc też być mowy o jego niekompletności. Gdyby nawet Wydawca miał rację w sprawie przynależności Głotowa i Szalmii do parafii dobromiejskiej, to zabiegiem metodycznym, budzącym uzasadnione wątpliwości jest przeniesienie przez Kumora stanu z początku XV wieku na mapę z końca wieku XVII. Przekonajmy się, jak było w rzeczywistości.

1. Szalmia. W 1343 roku kościół w Szalmii inkorporowano do kolegiaty w Głotowie, przyłączając go do jednej z trzech nowo utworzonych prebend

kanonickich⁸. Dotychczasowy proboszcz parafii w Szalmii — Henryk — zrezygnował ze swego urzędu na rzecz prebendy w kapitule kolegiackiej, którą jednak, za zgodą biskupa, natychmiast zamienił z kanonikiem fromborskim Janem Głosem na prebendę kanoniczną we Fromborku⁹. Po śmierci Głosa parafia w Szalmii była zarządzana przez wikariuszy (pierwszym z nich był Bertold), a jej proboszcz — kanonik rezydował w siedzibie kolegiaty (dochody z parafii przejął kapituła, a uposażenie wikariusza miało być określone w przyszłości)¹⁰.

W 1347 roku nastąpiło przeniesienie kapituły kolegiackiej z Głotowa do Dobrego Miasta. Fakt ten nie wywołał żadnych zmian w stosunkach prawno-kościelnych w układzie kościoła parafialny w Szalmii — parafia Szalmia — kapituła kolegiacka (z tym tylko, że odtąd proboszcz parafii jako kanonik kolegiacki zmienił wraz z kapitułą miejsce rezydencji przenosząc się z Głotowa do Dobrego Miasta). O tym, że i na początku XV wieku Szalmia była parafią zarządzaną przez wikariusza i niezależną od parafii dobromiejskiej świadczy papieskie potwierdzenie posiadłości kapituły kolegiackiej z 1407 r.¹¹. Związek prawny kościoła w Szalmii z kolegiatą dobromiejską został umocniony, gdy w roku 1420 papież Marcin V — na prośby kanoników kolegiackich — polecił biskupowi warmińskiemu dokonać po raz drugi inkorporacji kościoła w Szalmii do kolegiaty w Dobrym Mieście¹². Powtórna inkorporacja była związana z korzystną dla kapituły regulacją dochodów z parafii Szalmia oraz z unormowaniem zagadnienia patronatu nad tamtejszą wieczystą wikarią. Kapituła, otrzymująca dotąd z parafii Szalmia 20 grzywien, miała otrzymywać teraz 120 grzywien (po wydzieleniu części dochodów dla wikariusza). Sprawa ta jednak musiała tak długo pozostać w zawieszeniu, jak długo na swoim urzędzie pozostawał ówczesny wikariusz w Szalmii. Postulaty bulli papieskiej wprowadził w życie biskup Franciszek Kuhschmalz dopiero w 1427 roku¹³. Od tego czasu kapituła kolegiacka wykonywała w pełni prawo patronatu nad wieczystą wikarią w Szalmii¹⁴.

⁸ *Codex diplomaticus Warmiensis* (dalej: CDW), Bd. 2, hrsg. von C. P. Woelky und J. M. Saage, Mainz 1864, Nr 30, ss. 29 n.

⁹ *Ibidem*, ss. 31 n. (por. Georg Matern, *Geschichte der Kirche und des Kirchspiels Schalmey*, ZGAE, Bd. 17, 1910, s. 307).

¹⁰ A. Birch-Hirschfeld, *Geschichte des Kollegiatstiftes in Guttstadt 1341—1811*, ZGAE, Bd. 24, 1930—1932, s. 321.

¹¹ CDW, Bd. 3, hrsg. von C. P. Woelky, Braunsberg und Leipzig 1874, Nr 428, s. 432; zob. A. Birch-Hirschfeld, *op. cit.*, s. 322.

¹² CDW, Bd. 3, Nr 552, s. 551; por. A. Birch-Hirschfeld, *op. cit.*, s. 322. Nie ma racji A. Olezyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961, s. 86, która pisze, że „papież Marcin V w 1420 r. pozwolił całkowicie wcielić parafię do kolegiaty”. Chodzi tu nie o parafię, a o kościół parafialny w Szalmii.

¹³ CDW, Bd. 4, hrsg. von V. Röhrich, F. Liedtke und H. Schmauch, Braunsberg 1935, Nr 207, ss. 250 n.; A. Birch-Hirschfeld, *op. cit.*, ss. 322 i 394; por. *Sedes archipresbyterales dioecesis Warmiensis*, hrsg. von J. M. Saage und C. P. Woelky, *Scriptores rerum Warmiensium* (dalej: SRW), Bd. 1, Braunsberg 1866, s. 411, przyp. 121.

¹⁴ Zagadnienie patronatu nad kościołem parafialnym, a później nad tamtejszą wieczystą wikarią, nie jest całkowicie jasne. Początkowy patronat prywatny został w 1343 r. zastąpiony przez patronat kapituły kolegiackiej. Jednakże w 1364 r. potomek byłych patronów kościoła parafialnego w Szalmii, Henryk von Ulsen, wystąpił ze skargą na kapitułę kolegiacką sugerując, że prawo patronatu nad tym kościołem należy częściowo do niego (CDW, Bd. 2, Nr 354, ss. 361 n.). Powołał się przy tym na przywilej biskupi z 10 VII 1289 (CDW, Bd. 1, hrsg. von C. P. Woelky und J. M. Saage, Mainz 1860, Nr 81, ss. 140 n.). Strony, nie mogąc dojść do

W wykazie z końca XV wieku występuje parafia w Szalmii, której podlegała (już od 1343 roku) filia w Pierzchałach¹⁵. Stan ten trwał także przez cały wiek XVI, o czym świadczy *Descriptio Episcopatus Varmiensis* Marcina Kromera, w której pod rokiem 1581 zanotowano: „Scalmia. Ecclesia parochialis sub sede archipresbyterali Brunsbergensi tituli S. Georgii de iure patronatus V. Capituli Gutstatensis”¹⁶. Wynika stąd, że i w II połowie XVI wieku w Szalmii istniała samodzielna parafia¹⁷. Kapituła dobromiejska posiadała zaś prawo patronatu nad tamtejszym kościołem parafialnym (a ściślej nad wieczystą wikarią w Szalmii) i jego filią w Pierzchałach¹⁸, a także pobierała stamtąd daniny w naturze¹⁹. W końcu XVI stulecia Szalmia była wsią biskupią²⁰. W ciągu XVII wieku w stosunkach prawnych pomiędzy kapitułą kolegiacką a parafią Szalmia nie odnotowujemy żadnych zasadniczych zmian²¹. W latach 1660—1698 (kiedy to powstał spis ks. Teschnera) parafią Szalmia zarządzał Piotr Dionizy Matern²².

Z powyższych rozważań wynika, że Szalmia nigdy nie należała do parafii dobromiejskiej²³. Jedyne tamtejszy kościół pa-

porozumienia, zwrócili się do komtura Baigi — Ulricha Fricke — z prośbą o rozszalenie sporu. Wyrok był następujący: Henryk von Ulsen rzekł się swoich pretensji w zamian za odszkodowanie wypłacone mu przez kapitułę.

15 *Sedes archipresbyterales*, s. 411; por. G. Matern, *Ueber den Titel der Kirche von Pettelkau*, *Pastoralblatt für die Diocese Ermland* (dalej: PDE), Nr 1, 1903, s. 8.

16 Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Biskupie (dalej: ADWO, AB), B 1 b, k. 393 v.

17 Por. ADWO, AB, B 4, k. 303 (zapiska z 1598 r. dotycząca wsi należących do parafii Szalmia).

18 G. Matern, *Geschichte der Kirche*, ss. 315 n.

19 ADWO, AB, B 1 b, k. 47 v.: *Ex parochiali ecclesia Schalmia eiusque filia in Pettelkau collegio incorporatis prouenit lasta silignis una et totidem auenae*. Podstawą prawną tego stanu rzeczy był dokument wystawiony przez Marcina Kromera w dniu 8 II 1575 w Lidzbarku Warmińskim (ADWO, Archiwum Kolegiaty Dobromiejskiej — dalej: AKD; Dok. D. M. D 11). Odtąd wikariusz zarządzający parafią Szalmia miał otrzymywać całość dochodów z tamtejszej parafii. Kapituła kolegiackiej przyszano prawo jedynie do lasztu żyta i lasztu owsa rocznie (z tego jednak właściwie tylko owies przypadał kapitułe, gdyż żyto z Szalmii miała ona przekazywać seminarium jezuickiemu w Braniewie). Dokument ten uporządkował zagadnienia finansowo-rozliczeniowe między kolegiatą a parafią Szalmia oraz określił wreszcie uposażenie wieczystego wikariusza w Szalmii.

20 ADWO, AB, C 68, k. 3.

21 W 1610 r. na synodzie diecezjalnym w Lidzbarku Warmińskim wikariusz z Szalmii, Jakub Paternoster, wniósł skargę przeciwko kapitułe kolegiackiej twierdząc, że jego dochody z parafii są zupełnie niewystarczające (ADWO, AKD, Dok. D. M. D 8; por. A. Birch-Hirschfeld, op. cit., s. 655; zob. także G. Matern, *Geschichte der Kirche*, s. 309). Odpowiedziano mu, iż nie jest przecież proboszczem parafii, a tylko wikariuszem, którego uposażenie zostało już ustalone (w 1575 r.) jako w pełni zaspokajające jego potrzeby. Nomenklatura ta nie była jednak ściśle przestrzegana, o czym świadczy dokument z 1644 r. (ADWO, AKD, Dok. D. M. P 1), który mówiąc o ufundowaniu beneficjum w kolegiacie przez braci Marcina i Jakuba Paternoster, nazywa tego ostatniego „proboszczem w Szalmii i Pierzchałach” (Marcin był proboszczem w Rogożu). „Proboszczem w parafii Szalmia—Pierzchały” nazwano także Jana Colberga w dokumentacji z 16 V 1455 (ADWO, AKD, Dok. D. M. D 6). Te sformułowania nie zmieniały w niczym istoty rzeczy, parafią Szalmia bowiem zarządzał wikariusz, którego czasami tytułowano także proboszczem, ale w odpowiedniej chwili potrafiono mu przypomnieć jego właściwe stanowisko (wikariusza, a nie proboszcza).

22 G. Matern, *Geschichte der Kirche*, ss. 310 n. Por. [E.] Stock, *Die Pfarrer der ermländischen Landkirchen*, PDE, Nr 1, 1876, s. 11.

23 Por. *Besetzte und unbesetzte Pfarrkirchen Altpreussens in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts*, w: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, hrg. von H. Mortensen,

rafialny był inkorporowany do kolegiaty (dwukrotnie: w 1343 r. — do kolegiaty w Głotowie i w 1427 r. — do kolegiaty w Dobrym Mieście), która wykonywała nad nim i jego filią w Pierzchałach prawo patronatu. Od 1343 roku parafią Szalnia zarządzał wieczysty wikariusz, proboszcz jej bowiem rezydował początkowo w Głotowie, a od 1347 roku w Dobrym Mieście, jako kanonik kapituły kolegiackiej.

2. Głotowo. Erygowana w 1341 roku kapituła kolegiacka, w roku 1343 została przeniesiona z Pierzchał do Głotowa. Dotychczasowy proboszcz kościoła parafialnego w Głotowie — Konrad — otrzymał godność prałacką wówczas ustanowioną, a w kościele utworzono wieczystą wikarię. Primiceriusz, bo tak tę prałaturę określa dokument, miał odtąd sprawować dwa ważne urzędy: prepozyta kapituły kolegiackiej i proboszcza parafii w Głotowie. Opiekę duszpasterską nad tamtejszymi wiernymi sprawował w jego imieniu wikariusz²⁴.

Już w 1347 roku kapitułę kolegiacką przeniesiono do Dobrego Miasta. Kościół w Dobrym Mieście inkorporowano do kolegiaty w Głotowie: kościół w Głotowie pozostał macierzystym — parafialnym, a dobromiejski stał się odtąd jego filią²⁵. W kościele dobromiejskim ustanowiono wieczystą wikarię, ale wieczysty wikariusz tak długo nie mógł objąć swego urzędu, jak długo dotychczasowy proboszcz dobromiejski pozostawał na stanowisku rektora kościoła w Dobrym Mieście²⁶. Gdy przed 12 marca 1357 roku nastąpiła rezygnacja proboszcza, kapituła kolegiacka weszła w wyłączne posiadanie kościoła dobromiejskiego. Wtedy utworzono drugą godność prałacką w kapitule — dziekana, któremu powierzono także duszpasterstwo parafii dobromiejskiej jako wieczystemu wikariuszowi²⁷. Od 1357 roku Dobre Miasto przestało być filią Głotowa, a stało się samodzielną parafią²⁸. Głotowo także stanowiło odrębną parafię; obowiązki duszpasterskie sprawował w niej (za pomocą swego wikariusza) primiceriusz — prepozyt kapituły dobromiejskiej, do prebendy którego w 1343 roku przyłączono kościół parafialny w Głotowie²⁹. Każdorazowy prepozyt kapituły kolegiackiej był równocześnie proboszczem głotowskim. Stan ten trwał do końca XV stulecia. 29 listopada 1491 roku doszło do porozumienia, które zatwierdził biskup Łukasz Watenrode. Na mocy tego układu ówczesny prepozyt kapituły dobromiejskiej, Eghardi, zgodził się na powołanie w Głotowie osobnego, niezależnego od siebie proboszcza. Został nim Johannes Pinnaw. On i jego następcy mieli odtąd przejąć wszystkie dochody z parafii Głotowo, a w zamian za to obowiązani byli płacić 7 grzywien

G. Mortensen und R. Wenskus, *Lieferung 3*, Wiesbaden 1973, gdzie autorzy atlasu przy Szalniu postawili znak świadczący o tym, że nie są pewni, czy tamtejszy kościół parafialny był obsadzony, czy też nie.

24 CDW, Bd. 2, Nr 30, ss. 29 n.; por. E. Przekop, *Powstanie i organizacja prawna kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście do roku 1429*, *Studia Warmińskie*, t. 6, 1968, s. 32.

25 CDW, Bd. 2, Nr 98, s. 104.

26 *Ibidem*, s. 103; także E. Przekop, *op. cit.*, s. 35.

27 CDW, Bd. 2, Nr 248, s. 247. Zob. także E. Przekop, *op. cit.*, ss. 36, 48, 52—53.

28 CDW, Bd. 2, Nr 248, s. 246.

29 *Ibidem*, Nr 30, s. 30. Por. A. Birch-Hirschfeld, *op. cit.*, s. 320. Zob. E. Przekop, *op. cit.*, s. 52, który jednak nieściśle podaje, że do prebendy prepozyta przyłączono parafię Głotowo. Do tej prebendy bowiem dołączono nie parafię Głotowo, a jedynie tamtejszy kościół parafialny.

rocznie każdorazowemu prepozytowi³⁰. Porozumienie to obowiązywało do połowy XVI stulecia i w tym czasie parafia głotowska miała własnych, niezależnych od prepozyta, proboszczów. Świadczy o tym wymienienie proboszcza Miłkoja³¹ i proboszcza Mateusza Sinreicha³².

W wykazie z końca XV wieku kościół głotowski występuje jako parafialny³³. Jednakże od połowy XVI wieku nastąpił nawrót do stosunków wcześniejszych, tzn. każdorazowy prepozyt kapituły dobromiejskiej stawał się jednocześnie proboszczem głotowskim³⁴. Sytuacja ta trwała aż do zniesienia kapituły kolegiackiej w 1810 roku i ostatni jej prepozyt — Kraemer — umarł po likwidacji kapituły jako proboszcz głotowski 24 sierpnia 1826 roku³⁵.

W *Descriptio Episcopatus Warmiensis* pod rokiem 1581 o Głotowie zapisano: „Glottav. Ecclesia parochialis sub sede archipresbyterali Gudstatensi tituli S. Andreae estque una cum eius filiali ecclesia in Munsterberg praepositurae Gudstatensi unita”³⁶, zaś w aktach wizytacyjnych z 1598 roku znajduje się wzmianka niezwykle cenna dla naszych rozważań. Brzmi ona bowiem następująco: „Ad hanc [in Glottau] ecclesiam specant mansi parochiales 4. Illuc item 4. Hoc ipse colit illos alii elocat. Villae ad hanc ecclesiam pertinentes sunt: Glottau, Schwoben, Inferior et Superior Kaipkaim — —. Ad filialem partinet solum Monstemberg”³⁷. A więc od końca XVI stulecia kościołowi parafialnemu w Głotowie podlegała filia w Cerkiewniku³⁸, a do parafii głotowskiej pod koniec tego wieku należały wsie: Głotowo, Swobodna, Kabikiejmy Dolne oraz Kabikiejmy.

Źródła archiwalne z tego okresu potwierdzają również fakt, iż Głotowo nie wchodziło w skład parafii dobromiejskiej: „Collegium Gudstatense habet parochialem ecclesiam tituli Sancti Salvatoris et omnium Sanctorum in oppido Gudstat, quae antiquitas eidem Collegio incorporata fuit. Habet autem parochia pagos septem, videlicet: Altkirch, Neudorf, Lignau, Knoppen, Althoff, Bartentron et Schonwesse. Allodium quoque Schmollein, quod mansos, ut fertur habet. Ex hoc annuatim pendunt modios silignis 6 et totidem avenae. Allo-

³⁰ *Memoriale domini Lucae, episcopi Warmiensis*, hrsg. von C. P. Woelky, SRW, Bd. 2, Braunsberg 1889, s. 23; A. Birch-Hirschfeld, op. cit., s. 393; *Sedes archipresbyterales*, s. 418, przyp. 151.

³¹ *Das Anniversarienbuch des Kollegiatstiftes in Gutstat von Jahre 1611*, hrsg. von C. P. Woelky, SRW, Bd. 1, s. 263.

³² CDW, Bd. 2, Nr 263, s. 261.

³³ *Sedes archipresbyterales*, s. 418.

³⁴ Jak wynika z akt wizytacyjnych z 1565 r. (ADWO, AB, B 3, k. 117; por. A. Birch-Hirschfeld, op. cit., ss. 393 n.), po likwidacji w połowie XVI stulecia osobnego urzędu proboszcza głotowskiego parafią Głotowo i jej filią w Cerkiewniku zarządzali — z powodu braku duchownych — kanonicy dobromiejscy. Dopiero od początku XVII wieku stało się regułą, że wieczysty wikariusz osiedlał się w Głotowie i tu bezpośrednio — a nie z Dobrego Miasta — sprawował obowiązki duszpasterskie na terenie tamtejszej parafii.

³⁵ *Sedes archipresbyterales*, s. 418, przyp. 151.

³⁶ ADWO, AB, B 1 b, k. 252 v.

³⁷ ADWO, AB, B 4, k. 173 v.

³⁸ Zob. ADWO, AB, B 5, k. 243 v i k. 247 v (1610 r.). Lokacji wsi Cerkiewnik dokonał 13 I 1383 biskup Henryk Sorbom (CDW, Bd. 3, Nr 149, s. 109), który też podarował ją 25 VIII 1397 na własność kapitule kolegiackiej w Dobrym Mieście (CDW, Bd. 3, Nr 321, ss. 293 n.). Do połowy XVI w. Cerkiewnik był filią Kwiecewa (por. *Sedes archipresbyterales*, s. 418), zaś w końcu tego stulecia stał się filią Głotowa (był nią aż do 12 VII 1921, kiedy to został ustanowiony parafią).

dium praeterea Coszen spectans ad collegium Gudstatense et mansos continens novem”³⁹. W przytoczonym fragmencie wymienione zostały dokładnie te same miejscowości, które ujął w swym spisie proboszcz dobromiejski, ks. Teschner, w 1695 roku (nie ma tu mowy ani o Głotowie, ani o Szalmii).

Głotowo było parafią od początku XIV wieku i jest nią po dzień dzisiejszy. Zmieniał się tylko w różnych okresach stopień samodzielności tamtejszego proboszcza: był nim albo prepozyt kapituły kolegiackiej, albo też (od końca XV do połowy XVI w.) stanowisko proboszcza głotowskiego było oddzielone od urzędu prepozyta. Tak więc prepozyt był jednocześnie proboszczem głotowskim (poza półwieczem, o którym wyżej) i z tego tytułu otrzymywał 16 grzywien rocznie⁴⁰. Każdorazowy dziekan kapituły kolegiackiej sprawował zaś obowiązki proboszcza parafii dobromiejskiej jako wieczysty wikariusz, za co otrzymywał 8 grzywien rocznie⁴¹.

Podobnie wyglądała sytuacja w XVII wieku: w okresie powstania omawianego tu źródła prepozytem kapituły, a jednocześnie proboszczem głotowskim był w latach 1682—1698 Andrzej Marquardt⁴² (przedtem, w latach 1668—1682, dziekan kapituły i proboszcz dobromiejski⁴³). Dziekanem kapituły, a więc i proboszczem dobromiejskim w końcu XVII stulecia był znany nam Jerzy Ignacy Teschner (1685—1702)⁴⁴.

Można więc z całą pewnością stwierdzić, że w końcu XVII wieku także Głotowo nie należało do parafii dobromiejskiej, a przeciwnie — samo stanowiło siedzibę parafii, której proboszczem był prepozyt kapituły kolegiackiej (parafii tej podlegała wówczas filia w Cerkwieniu)⁴⁵.

Po ustaleniu tego faktu należy oczywiście zmodyfikować wygląd mapy przedstawionej przez Kumora na s. 5. Ponadto sporządzona przez Borowskiego tabela 31 ze s. 195, ilustrująca małżeństwa w Dobrym Mieście i pobliskich wsiach według poprzedniego miejsca zamieszkania małżonków, wymaga również pewnych zmian. W źródle bowiem wśród par małżeńskich mamy 11 mężczyzn i 14 kobiet pochodzących z Głotowa (w tym 2 pary, w których i mąż i żona wywodzą się z tej miejscowości). O te liczby zmniejszą się więc liczby absolutne odnoszące się do osób pochodzących z parafii dobromiejskiej, jako że — jak ustalono — Głotowo w końcu XVII wieku nie wchodziło w skład tej parafii.

39 ADWO. AB. B 1 b, k. 46 v.

40 ADWO. AB. B 3, k. 242 (rok 1572). Zob. E. Przekop, op. cit., ss. 52 i 69.

41 CDW, Bd. 2, Nr 248, s. 247. Zob. E. Przekop, op. cit., ss. 53 i 69. Por. także Gerhard Matern, *Die kirchlichen Verhältnisse in Ermland während des späten Mittelalters*, Paderborn 1953, s. 202.

42 [E.] Stock, *Die Pfarrer an den ermländischen Landkirchen*, PDE, Nr 2 u. 3, 1876, s. 29. Zob. *Das Anniversarbuch*, s. 265; *Die 7. Aprilis. Memoria seu anniversarium p.d. Illustris adm. Rndt Domini Andree Marquard, S.T.D. olim canonici 3, Decani 13, Praepositi 16 annos existentes, tandem A° 1698 die 7. Aprilis pie in Domino hora 11 antemeridiana in Domino obdormivit*.

43 [E.] Stock, *Die Pfarrer an den ermländischen Stadtkirchen*, PDE, Nr 10, 1875, s. 115.

44 *Ibidem*, s. 115.

45 Por. *Besetzte und unbesetzte Pfarrkirchen*, gdzie wydawcy atlasu zaznaczyli przy Głotowie, że tamtejszy kościół parafialny był obsadzony (nie wynika jednak z tego czy przez proboszcza, czy też przez wikariusza).

II

Obecnie poświęcimy nieco uwagi autorowi spisu, ks. Teschnerowi. Na s. 6 Kumor słusznie pisze, że w 1665 roku Teschner pełnił obowiązki wikariusza przy parafii św. Piotra i Pawła w Reszlu, a w 1675 otrzymał kapelanię przy tej parafii. Następnie Wydawca stwierdza, że przed rokiem 1685 Teschner został kanonikiem kapituły dobromiejskiej.

Można uzupełnić te dane dotyczące kariery duchownej ks. Teschnera dodając, że w latach 1680—1685 był on proboszczem w Unikowie (archiprezbiterat reszelski), któremu podlegała filia w Rynie Reszelskim⁴⁶, a 12 III 1685 r. został prałatem — dziekanem kapituły kolegiackiej i zarazem proboszczem parafii dobromiejskiej⁴⁷. Urzędy te sprawował prawie do końca 1702 roku⁴⁸.

Kumor pisze dalej, że ks. Teschner przed rokiem 1707 został prepozytem kapituły, a około 1717 roku zmarł. Stwierdzając te dwa fakty, Kumor powołał się na pracę Anneliese Birch-Hirschfeld (przyp. 14 na s. 6). Zajrawszy do cytowanej rozprawy, na wskazanych przez Kumora stronach znajdujemy jednak tylko takie zdania: Teschner objął dziekanat w 1685 roku po swym schorowanym poprzedniku (s. 635); ks. Teschner na mocy testamentu⁴⁹ ufundował uposażenie dla czwartego wikariusza kolegiackiego, ale że czasy były niespokojne, wykonano to dopiero w 1711 roku (s. 640); w 1711 roku wykonując testament Teschnera ufundowano 5000 zł pol. na stałe uposażenie czwartego wikariusza kolegiackiego, który miał odprawiać 5 mszy tygodniowo (s. 717). Przytoczone zdania nie potwierdzają wywodów Kumora, a o błędności jego ustaleń przekonuje nas choćby księga anniwersarzy kapituły kolegiackiej: „Feria 2ª post Dominicam in Albis. Memoria p.d. Perillustris ac adm. Reverendi Domini D. Georgii Ignatii Teschner, olim Decani ac Anno 1702 die 8. Decembris Praepositi Guttstadiensis facti, qui de Ecclesia et Collegio optime meritus tandem Anno 1707 die 23. Aprilis pie in domino obdormivit sepultusque in hac ecclesiam requiescit”⁵⁰.

Ks. Teschner więc został prepozytem, a zarazem proboszczem głotowskim 8 grudnia 1702 roku⁵¹ i oba te urzędy piastował do chwili śmierci, która nastąpiła 23 kwietnia 1707 roku⁵².

Po Teschnerze funkcje prepozyta i proboszcza głotowskiego objął Jan Marcin Stössel (1707—1726)⁵³.

46 [E.] Stock, *Die Pfarrer an den ermländischen Landkirchen*, PDE, Nr 6, 1876, s. 68.

47 *Das Anniversariebuch*, s. 265, przyp. 196.

48 [E.] Stock, *Die Pfarrer an den ermländischen Stadtkirchen*, PDE, Nr 10, 1875, s. 115.

49 Prepozyt dobromiejski ks. Jerzy Ignacy Teschner spisał testament dwukrotnie: 29 I 1706 i 2 VII 1706 (ADWO, AKD, Dok. D. M. J 36 i J 15). Ponadto do pierwszej wersji sporządził 30 I 1706 uzupełnienie (ADWO, Archiwum Kapituły — dalej: AK — Testamenty VII — 5/6, T-Z).

50 *Das Anniversariebuch*, ss. 265 n.

51 [E.] Stock, *Die Pfarrer an den ermländischen Landkirchen*, PDE, Nr 2 u. 3, 1876, s. 29 podaje, że Teschner był proboszczem głotowskim w latach 1701—1707. W świetle zapiski z księgi anniwersarzy należy datę początkową przesunąć o rok później.

52 Zob. ADWO, AK, Testamenty VII-5/6, T-Z. Teczka ta zawiera m.in. akta sporządzone po śmierci Teschnera, w dniach 24 IV — 17 V 1707 (spis majątku i ksiąg pozostawionych przez zmarłego prepozyta).

53 [E.] Stock, *Die Pfarrer an den ermländischen Landkirchen*, PDE, Nr 2 u. 3, 1876, s. 29. Por. *Das Anniversariebuch*, s. 267 (Stössel zmarł 18 V 1726) oraz A. Birch-Hirschfeld, op. cit., s. 634.

Na zakończenie uwag o spisie ludności parafii dobromiejskiej z 1695 roku należy zaznaczyć, że Kumor nie opublikował tej księgi do końca (zapewne ze względu na profil wydawniczy „Przeszłości Demograficznej Polski”), streszczając ostatnie 2 karty we wstępie do publikacji. Z uwagi na to, że zawierają one bardzo ciekawe informacje na temat obyczajowości mieszkańców Dobrego Miasta i okolic, przytoczono je, aby udostępnić omawiany spis w całości (zob. aneks).

III

Spis ks. Teschnera został wykorzystany przez Stanisława Borowskiego dla odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych w parafii dobromiejskiej w końcu XVII stulecia. Autor rozpoczął swą pracę od dość gruntownej krytyki źródła. Następnie przedstawił strukturę ludności omawianego regionu według płci i wieku oraz strukturę społeczno-ekonomiczną tego obszaru. Potem zajął się ruchem naturalnym i reprodukcją ludności, a także czynnikami kształtującymi wielkość rodziny i jej gospodarstwa domowego oraz migracjami. Zakończył artykuł próbą porównań i uogólnień.

Praca Borowskiego, licząca ponad 70 stron, to właściwie w 2/3 tabele, diagramy i obliczenia matematyczne. Tekst zaś spełnia rolę komentarza do materiału statystycznego. Odnosi się wrażenie, że praca jest jednak zbyt przelądowana wykresami i wzorami, co utrudnia percepcję materiału zawartego w omawianym studium.

Analizując strukturę ludności parafii dobromiejskiej według płci i wieku, Borowski doszedł do wniosku, że na tym terenie występowała nieznaczna przewaga kobiet, co na obszarze położonym na północny wschód i wschód od linii łączącej Gdańsk i Lwów jest rzeczą właściwie wyjątkową. Autor wytłumaczył to ożywionym ruchem imigracyjnym, którego celem było Dobre Miasto i okolice. Następnie wskazał na różnice w strukturze ludności według wieku między miastem a wsiami oraz — po porównaniu danych dotyczących parafii Dobre Miasto, Szubin i Koźmin — na fakt, iż populacja parafii dobromiejskiej w końcu XVII wieku miała charakter zastoju. Jeśli idzie o strukturę ludności parafii według płci, to odsetki mężczyzn i kobiet w stanie wolnym były wyższe we wsiach. Wynikało to z mniejszej zamożności wsi w porównaniu z miastem.

Przechodząc do struktury społeczno-ekonomicznej Autor na s. 142 stwierdza, że w parafii dobromiejskiej 40% ludności mieszkało we wsiach. Potem następuje kilka zdań natury ogólnej, odnoszących się do omawianego regionu. Jest w nich mowa między innymi o dobrach królewskich, co w odniesieniu do Warmii jest nieporozumieniem.

Po dokonaniu przeglądu struktury gospodarstw domowych w mieście i okolicznych wsiach Borowski wyraża pogląd, że przynależność do warstwy społecznej różnicowała wielkość gospodarstw domowych, liczbę dzieci w nich oraz najemników (w miarę wzrostu zamożności liczby te zwiększały się).

Mimo heterogenności par małżeńskich ze względu na pochodzenie geograficzne, były one homogeniczne pod względem wyznaniowym. Na końcowych stronach studium Autor przedstawił mobilność przestrzenną ludności parafii dobromiejskiej. Słusznie stwierdził, że ruch imigracyjny do Dobrego Miasta

i pobliskich wsi (bo tylko taki źródło pozwala określić) miał podłoże matrymonialne i ekonomiczne, a omawiany region wyróżniał się pod względem mobilności przestrzennej. Wyniki badań nad pochodzeniem 456 małżeństw z parafii dobromiejskiej A. tor przedstawił w tabeli 31 na s. 195. Grupy kierunków migracji wyodrębnił poprawnie, wątpliwości natomiast budzi wprowadzone przez niego nazewnictwo obszarów, z których pochodzili imigranci. Borowski mianowicie w artykule dotyczącym problematyki XVII-wiecznej z upodobaniem posługuje się określeniem „Warmia i Mazury” (ss. 153, 194—196). Warmia to pojęcie historyczne, Mazury natomiast są pojęciem przede wszystkim etniczno-geograficznym i błędem jest zestawienie tych różnych gatunkowo określeń, jeśli chodzi o wiek XVII. Po prostu nazwa Mazury w XVII stuleciu nie istniała, ponieważ pojawiła się dopiero na początku XIX wieku, a w powszechne użycie weszła od połowy tego stulecia⁵⁴. Tak więc wyodrębniona przez Autora grupa kierunków migracji powinna otrzymać nazwę: „Inne miejscowości Warmii” (a nie „Inne miejscowości Warmii i Mazur”). Niedopuszczalne jest takie mieszanie pojęć, jak to ma miejsce na s. 194, gdy Borowski pisze: „Na ogół wymieniano tylko miejscowości, jeśli przybyścze pochodzili z obszaru Warmii i Mazur. Jeśli chodziło o przybyszów z Prus Książęcych dodawano określenie ex Ducatu”.

Pomijając niepoprawność użytego tutaj określenia „Warmia i Mazury”, uderza fakt przeciwstawienia przez Autora Prus Książęcych — Mazurom. Przecież obszary określane w XIX wieku mianem Mazur, w XVII stuleciu całkowicie wchodziły w skład Prus Książęcych. Właśnie w grupie „Prusy Książęce” jest miejsce dla wielu miejscowości, które nie znajdują się na Warmii, a zostały ujęte przez Borowskiego jako „Inne miejscowości Warmii i Mazur”. Tabela 31 ze s. 195 wymaga gruntownego przepracowania także z tego względu, że Głotowo nie należało do parafii dobromiejskiej, co poważnie wpłynęło na zmniejszenie się ilościowe grupy „Parafia Dobre Miasto — wsie” (tym samym powiększy się liczba „Innych miejscowości Warmii”).

Ogólnie rzecz biorąc, należy używać pojęć adekwatnych do omawianego okresu dziejów, a więc piszący o wieku XVII obowiązany jest posługiwać się ówczesnymi określeniami jednostek administracyjno-państwowych. Jeśli zaś chce używać nazewnictwa współczesnego, musi to robić konsekwentnie (także znajdujące się na s. 156 określenie „obszary Polski Północnej” nie jest odpowiednie w zestawieniu z ramami czasowymi artykułu).

Na zakończenie Borowski porównuje wyniki uzyskane dla parafii dobromiejskiej z rezultatami swoich badań odnośnie do parafii Czacz w Wielkopolsce. Stwierdza, że ruch naturalny w Dobrym Mieście i okolicy pod koniec XVII wieku kształtował się mniej korzystnie, aniżeli w kilku innych miejscowościach na obszarze Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku (w Dobrym Mieście współczynnik rodności był niższy niż współczynnik umieralności, a ponadto współczynnik urodzeń był tu znacznie mniejszy w porównaniu z podobnymi wskaźnikami w innych ośrodkach).

Jak wspomniano, tekstu w artykule Borowskiego nie jest dużo, a mimo to trafiają się błędy powstałe wskutek niestarannej korekty:

⁵⁴ Zob. *Warmia i Mazury w rozwoju dziejowym (1466—1939)*. *Mapy historyczne*, opr. G. Leyding, wstępem opatrzył J. Jasiński, Olsztyn 1969, s. 5.

a. Na s. 125 powinno być: „Kosyna, Praslit i Smolajn” (zamiast „Kosina, Prazlit i Smolaju”).

b. Na s. 127 w wierszu 7 od góry ma być: 1695 (a jest: 1965).

c. Na tej samej stronie w wierszu 2 od dołu powinno być: „od 15 V 1694 r. do 15 V 1695 r.” (a jest: od 15 V 1594 r. do 15 V 1595 r.).

d. Na s. 129 w wierszu 1 od dołu powinno być: 1694—1695 (a jest: 1594—1595).

e. W tabeli 2 na s. 132 liczba osób we wsiach wokół Dobrego Miasta wynosi 1192 (599 mężczyzn i 593 kobiety), a nie 1193.

* * *

Pomijając przedstawione wyżej usterki i niedokładności w publikacji Kumora i artykule Borowskiego należy stwierdzić, że dzięki tym Autorom nasza wiedza o Warmii, a konkretnie o Dobrym Mieście i okolicznych wsiach, została znacznie poszerzona. Prace te są jednocześnie dowodem na to, jak wiele można i trzeba zrobić, aby dogłębnie zbadać dzieje Warmii. Problematyka warmińska jest bowiem oryginalna i ciekawa, przez to jednak trudna i skomplikowana, co nie jest równoznaczne z faktem, aby miała być obca historykom polskim.

A N E K S

Uzupełnienie do *CONNOTATIO OMNIUM ANIMARUM PARAEICIAE GUTTSTADIENSIS*
A. 1695 *CONSCRIPTA*, wydanej przez Bolesława Kumora*.

[k. 72 v] Exemplariter viventes, qui non tantum diebus dominicis et festivis, sed etiam ferialibus ecclesiam frequentant:

Primo sunt omnes DD. consulares eonimque consortes.

Ex scabinis: D. Christophorus Kraus eiusque consors

D. Balthazar Austen eiusque consors

D. Laurentius Kranich eiusque consors

D. Samson Moltzki eiusque consors

D. Joannes Wagner eiusque consors

D. Thomas Imann eiusque consors

Ex plebeis uxoris: Joannes Agniter eiusque consors

Jacobus Arent eiusque uxor

Eustachius Schiporowski eiusque uxor

Zepherinus Berent eiusque uxor

Gregorius Lang eiusque uxor

Paulus Meibohm eiusque uxor

Henricus Tolny eiusque uxor

Gregorius Schönfelt eiusque uxor

Nicolaus Burchert eiusque uxor

Petrus Sommerfelt eiusque uxor

Emanuel Lipman musicus eiusque uxor

Laurentius Imann eiusque consors

Andreas Haaslau eiusque uxor

Laurentius Neimann eiusque uxor

Georgius Schraad eiusque uxor

* Tekst przygotowano do druku zgodnie z „Instrukcją wydawniczą dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.”, Wrocław 1953.

Joannes Schultz eiusque uxor
 Andreas Fedrau eiusque uxor
 Bartholomaeus Kraus eiusque uxor
 Andreas Kraus eiusque uxor
 Andreas Joannes Pickel eiusque uxor
 Gregorius Ott eiusque consors
 Christophorus Brandeberger eiusque uxor
 Bartholomaeus Zimmerman eiusque uxor
 Joannes Berendt eiusque consors
 Matthaeus Rautenberg eiusque uxor
 Thomas Baar et uxor eius
 Jacobus Bischoff et uxor eius
 Petrus Ohm et uxor eius
 Matthaeus Stoll et uxor eius
 Matthaeus Nitz et uxor eius
 Laurentius Buchholtz eiusque uxor
 Jacobus Werski et uxor eius
 Petrus Merten et uxor eius
 Joannes Elert et uxor eius
 Jacobus Klenfelt et uxor eius
 Georgius Fieberg eiusque consors
 Michael Klein eiusque uxor
 Michael Meltzer eiusque uxor

[k. 73]
 Viri: Andreas Jäger
 Martinus Silberbach
 Jacobus Preiss
 Andreas Melcher
 Matthias Schnigenberg
 Joannes Frey
 Michael Meltzer faber
 Andreas Herbst
 Andreas Pichner

Virgines: Filia D. Geritz proconsulis
 4 filiae Domini Schacht proconsulis
 3 filiae D. Caspari Piekut notarii
 Filia p.d. Balthazaris Schultz
 Filia p.d. D. Georgii Marquart
 2 filiae D. Petri Kolberg
 Filia D. Thomae Imann
 Filia p.d. Bartholomaei Iux
 Filia Thomae Zimmerman
 Filia Bartholomaei Zimmerman
 2 filiae D. Reischer
 Filia D. Michaelis Schroter
 Filiae 2 D. Balthazaris Austen
 Filia Pauli Wagner
 Elizabetha Hirtin
 2 filiae p.d. D. Georgii Hintzman
 Filia Hepner

Viduae: Domina vidua p.d. D. Georgii Marquart
 D. vidua p.d. D. Adami Maluck
 D. vidua p.d. D. Augustini Schmitt
 D. vidua p.d. D. Joannis Koch
 D. vidua p.d. D. Christophori Germann
 Vidua p.d. Augustini Ott
 Vidua p.d. Martini Saalman
 D. vidua p.d. D. Andreae Schröter
 D. vidua p.d. Christophori Greifenberg
 Vidua p.d. Bartholomaei Iux
 Vidua p.d. Martini Arendt

Vidua p.d. Simonis Schmidberger

Vidua p.d. Simonis Ott

Vidua p.d. Gregorii Schrad

Vidua p.d. Petri Schönfeld

Maritatae: Uxor Thomae Zimmermann

Uxor Michaelis Heuer

Simonis Gerigk

Simonis Wotzki

Simonis Pichner

Joannis Hepner

Jacobi Lirch

Stanislai Woyda

Uxor Matthaei Block

Joannis Elert

Uxor Petri Bader

Joannis Mentzel

Laurentii Wagner

Gregorii Bock

Martini Trosihn

Michaelis Heinigk

Qui aliquando intersunt missae sacrificio diebus ferialibus:

D. Michael Schröter scabinorum praefectus

Matthaeus Pobos

Jacobus Freitag pistor

Joannes Mentzel

Jacobus Schröter

Michael Mager

Petrus Migg

Simon Pichner

Martinus Elert

Joannes Elert

Georgius Lebach

Andreas Witt

Joannes Poschmann

Simon Gerigk

Andreas Loosholtz

Michael Austen

[k. 73 v] Maritatae, quae aliquando diebus ferialibus ecclesiam frequentant:

Uxor Martini Silberbach

Uxor D. Petri Marquart

Matthaei Pobos

Martini Elert

Uxor Thomae Netz

Matthaei Netz

Georgii Sissenberg

Uxor Jacobi Wagner

Uxor Petri Freitag

Michaelis Austen

Michaelis Lang

Uxor Petri Netz

Petri Woetzke

Andrae Marquart operarii

Joannis Hiowski

Viduae interdum diebus ferialibus missam audientes:

Vidua p.d. Zurawski

Vidua p.d. Michaelis Melcher

Vidua p.d. Petri Albigk

Vidua p.d. Jacobi Rapcewski

Vidua p.d. Georgii Borneeck

Vidua p.d. Abrahami Weski

Vidua p.d. Michaelis Werski
 Vidua p.d. Andreae Schwartz
 Vidua p.d. Martini Berckman

Saepius devotionem negligentes diebus dominicis et festivis:

Casparus Zimmerman lanio
 Andreas Straus pannifex
 Matthaeus Behmfelt
 Andreas Schwentzfeier sartor
 Christophorus Straus pannifex
 Petrus Teicher
 Jacobus Lirch sartor

Hi raro ad conciones et summum sacrum diebus festivis veniunt etiam moniti.

Lapsae hoc anno 6. Quatuor sunt punitae pecuniam et defloratores, una ferreo collarī, sexta aufugit et deflorator unus fugit in Regettlen¹, praedium Illustrissimae Dominae Guldenstern.

Oppressores infantum non fuerunt hoc anno Deus det ut nunquam sint.

Discordes coniuges et quidem cum scandalo totius civitatis est Jacobus Arent pello eiusque uxor, qui se invicem non tantum verbis iniuriis infamant, per plateas diu noctuque saepius insequuntur sed verberibus tractant: plurimis vicibus moniti et reprehensi etiam ad minas plagarum non corriguntur, sed semper in deterius vergunt.

Alter est Joannes Keichel sartor suam uxorem verberibus tractando, saepius e domo expellit, tamen non ita scandalose sicuti prior Jacobus Arent.

Tertius Michael Lang pistior seniculam suam saepius baculirat.

In apertis inimicitias viventes non adverteo.

Catechismus omnibus diebus dominicis et festivis post prandium hora secunda ante rosarium ex ambona ut eo melius intelligere audientes possint a Reverendis capellanis per mediam horam tractatur. Sed post multiplices admonitiones multi negligunt: sodales et famuli. Ex pagis siquidem commode non possunt venire pro catechismo diebus [k. 74] festivis et dominicis post prandium unus ex RR. Capellanis aut ego dum tempus vacat discedo, et congregatis omnibus utriusque sexus tam senibus, juvenibus, quam pueris in hypocaustum scultetorum articuli fidei necessarij explicanti ad captum, et cum illis dicta repetunt eo tempore, quo etiam pastores ex campis cum pecoribus reduces, adesse possint.

Mercimonia etiam non exercentur diebus dominicis.

De illicito commertio faeminarum post inquisitionem neque a D. Proconsule Civitatis neque a scultetis pagorum rescire potui.

Haeretici Lutheranae sectae, minus Calviniae^a, sunt in mea paraecia, nisi aut sodales, aut famulae et ancillae, sed aut intra annum convertuntur, aut alio denuo migrant.

De oppressionibus subditorum nihil postum referre.

De violatione festorum nullam querelam audivi, nisi quod piscatores cum maiore rete communiter in festo S. Stephani Protomartyris [26 XII] vix finito sacro summo cum clamoribus et scandalo multorum per Gutdstadium discedant.

Benefactores:

Ex saecularibus hoc anno nullus aliquid ecclesiae benefecit, de anterioribus annis iam connotata sunt, ex spiritualibus Illustrissimus Administrator Reverendus D. Praepositus hoc anno altare novum Sanctorum Martyrum curavit pulchrum in toto deauratum, deinde statuum Beatissimae Virginis Dolorosae deauratum, et porticum ad fores ultimas versus habitationem DD. Vicariorum ne turbo aut nives hyme, aut aestate pluvias in ecclesiam iniciat; statuum lapideam b Beatissimae Virginis b desuper collocatam curavit Honestus Matthaeus Boboss civis lanio Gutdstadiensis.

His ad notitiam Illustrissimae Celsitudinis Vestrae iuxta obligationem meam exigente id expresso mandato Illustrissimae Celsitudinis V. deductis me ipsum cum indignis meis obsequiis ad plantas Illustrissimae Celsitudinis Vestrae posterno ei maneo.

Illustrissimae Celsitudinis Vestrae

Humillimus Capellanus
 Georgius Ignatius Teschner
 m pp.

^a Tak napisal autor źródła, choćtaż powinno być raczej: Calvinianae.

^{b-b} Nadpisane.

¹ Rogiedle (dawniej pow. Lidzbark Warmiński), woj. olsztyńskie.